

Voorwoord

Bevrijding heeft vele gezichten.

Hoe voelde een Duitse Jood in Duitsland zich, toen het land in 1945 eenmaal door de Russen, Amerikanen, Fransen en Engelsen was veroverd op de nazi's? Zeker, er was vreugde, omdat hij niet langer onder de terreur van de nazi's hoefde te leven – maar hij huisde in een volkomen verwoest land, was een van de weinige Joden die de oorlog hadden overleefd, en bevond zich te midden van mensen die in overgrote meerderheid jarenlang de nazi's hadden gesteund. Hoe moet voor zo iemand de bevrijding hebben gevoeld?

Sinds de oorlogsdagboeken van Victor Klemperer aan het eind van de vorige eeuw werden gepubliceerd, bijna veertig jaar na zijn dood in 1960, is hij van een betrekkelijk onbekende romanist met een paar specialistische publicaties op zijn naam uitgegroeid tot een van de belangrijkste getuigen van het nazitijdperk. *Tot het bittere einde. Dagboek 1933-1945* (zoals de Nederlandse titel van die dagboeken luidt) geeft nauwgezet en beeldend weer wat het betekende als Jood in Duitsland de oorlog te hebben meegemaakt en te hebben overleefd. Uit dat dagboek is voor deze uitgave het jaar 1945 genomen, een jaar dat voor de Klemperers een verlossende, maar ook zware

bevrijding bracht, inderdaad een barre bevrijding.

Het was al een godswonder dat Victor Klemperer niet naar een concentratiekamp is afgevoerd. Hij heeft ook nooit ondergedoken gezeten; de nazi's wisten van begin tot eind waar hij zat. Hij heeft onbedoeld voordeel getrokken uit het feit dat hij getrouwd was met een Arische vrouw – dat gaf hem een zekere bescherming. En bovendien was hij extra geprivilegieerd: hij had als Duitse soldaat deelgenomen aan de Eerste Wereldoorlog, iets waarvoor Hitler, die zelf prat ging op zijn oorlogsverleden, respect had. Daarmee waren de voordelen (hoewel ze wel beslissend waren ten faveure van het leven) wel zo ongeveer uitgeput: voor de rest onderging Klemperer alle vernederingen en krenkingen die Joden moesten ondergaan. *Tot het bittere einde* is een aaneenschakeling van maatregelen waarmee de Joden het vuur steeds nader aan de schenen werd gelegd. De greep van de Duitsers op de Joden werd almaar wurgender, ook op de geprivilegieerde Joden.

In 1940 moesten Victor Klemperer en zijn vrouw Eva (pianiste en componiste) gedwongen hun huis in een buitenwijk van Dresden, Dölzchen, opgeven. Ze werden net als andere Joden ondergebracht in een zogenaamd Jodenhuis, de beschaafdsten vorm van een concentratiekamp (tussen Jodenhuis, de beschaafdsten vorm, en concentratiekamp, de schofterigste vorm, zaten amper tussenvormen – het was of het een of het ander).

Victor werd gedwongen zwaar lichamelijk werk te verrichten in allerlei fabrieken. Zijn lichamelijke constitutie was zwak, en het werk kostte hem dan ook de allergrootste moeite. Hij had hartproblemen, maar overleefde.

Het dieptepunt van zijn belevenissen in het nazistische Duitsland, voor zover er gradaties in de ellende waren aan te brengen, was het bombardement van Dresden, in de nacht van 13 op 14 februari 1945. Tegelijkertijd betekende het ook het begin van zijn bevrijding – want het bombardement zorgde in de stad voor zo'n enorme chaos dat Victor en zijn vrouw, midden in de vuurzee en de vernieling, elkaar uit het oog verliezend en elkaar hervindend, een uitweg zochten uit hun benarde bestaan. Ze vluchtten naar Zuid-Duitsland, een chaotische tocht, en bleven er tot een paar maanden later heel Duitsland door de geallieerden was veroverd – al bleven zij lang in het ongewisse wat er nu wel of niet was gebeurd. De terugtocht vanuit München naar Dresden, in mei en juni 1945, meestal te voet door een volkomen verwoest land, is een even helse tocht als een verlossende ervaring. Het een én het ander, het verschrikkelijke leven als in het nauw gedreven Jood, de angstaanjagende nacht van het bombardement, en de omzwervingen door het kapotte maar niet langer nazistische land, vormen de apotheose (als dat woord ook maar bij benadering van toepassing is) van het dagboek van Klemperer. De dagboeken uit 1945 zijn een samenballing van al die jaren onder Hitler, en van het einde van het twaalf jaar durende duizendjarige rijk.

Bevrijding heeft vele gezichten, en geen ervan lijkt op een ander.

De vertaler heeft, vergeleken met de oorspronkelijke uitgave van *Tot het bittere einde* (1997), hier en daar een wijziging aangebracht. Het notenapparaat is aan de nieuwe uitgave aangepast. Namen in de tekst waarbij geen noot is gegeven betreffen

kennissen van Klemperer, of collega's in de fabriek waar hij te werk was gesteld; over hen is meestal niet veel meer dan hun naam bekend.

W. Hansen

Januari 2020

1945

1 januari, maandag negentien uur

In *Das Reich* van 31-12 een artikel van Goebbels, 'Der Führer', zo mateloos verheerlijkend dat de titel net zo goed had kunnen luiden: 'De heiland.' 'Als de wereld werkelijk zou weten wat hij haar te zeggen en te bieden had, en hoe innig zijn liefde boven die voor zijn eigen volk naar de hele mensheid uitgaat, zou ze op dit moment nog afscheid nemen van haar valse goden en hem eer betonen.' Maar belangrijker dan die vergoddelijking is iets anders: tweemaal heet het dat hij lichtgebogen loopt, maar dat komt door het bestuderen van de landkaart, eenmaal heet het dat zijn haar enigszins grijs geworden is, en eenmaal dat op zijn leeftijd 'Frederik de Enige' al 'de oude Fritz' werd genoemd. Maar desondanks, en daarop ligt sterk de nadruk, was het een leugen als de vijanden geruchten over zijn ziekte verspreidden. Hij is gezond, zijn oog straalt jeugdig en hij zal zijn stilzwijgen verbreken als het hém uitkomt, niet zijn vijanden. – Na dat artikel nam ik pas echt aan dat Hitler ziek is. Maar nu hoorde ik zo-even bij Witkowsky dat hij gisteravond inderdaad via de radio gesproken heeft. –

5 januari, vrijdagmiddag

Het staat me steeds meer tegen om kranten (*Dresdener, Reich, DAZ*), waarvan mijn huisgenoten Steinitz en Lewinsky mij voorzien, door te ploegen. Ze zijn volkomen steriel; stilistisch en inhoudelijk is het een en al herhaling. Voor de LTI kan ik er niets meer uit leren.²

Hitlers radiotoespraak op oudejaarsavond is alleen nieuw door de aanroeping van de Almachtige, die de rechtvaardige zaak naar de overwinning zal leiden. 'Karl wordt vroom.' Dat vroom-worden heeft stilistisch twee fasen. Eerst duikt de Voorzienigheid op, nu is Onze Lieve Heer als persoon gevolgd. [...] Ik las de toespraak ondanks de banaliteit ervan niet zonder ontsteltenis. Ik zei bij mezelf: Misschien, waarschijnlijk wordt de onverzettelijheid ondanks alles toch door miljoenen geloofd en als versterking gevoeld. Te meer daar Hitler terecht kan zeggen dat alle einddata van de geallieerden valse voorspellingen zijn geweest en dat Duitsland na de catastrofes in de zomer toch weer overeind gekrabbeld is. [...]

Ik werd in mijn bedruktheid door Katz een beetje opgebeurd. Hij zei: Als het nieuwe westerse offensief in werkelijkheid maar een heel gering succes was, had het een grote rol gespeeld in Hitlers toespraak. Want die toespraak is alleen maar gehouden om het volk op te monteren. En Hitler noemt het offensief *met geen woord*. – [...]

15 januari, maandagochtend

[...] Schwarz, een man aan wie ontslag is verleend, een sterdrager met een hartkwaal, met wie ik soms een paar woorden wissel zonder veel van hem te weten, vertelde me vannacht in de schuilkelder dat het legercommuniqué nu ook het begin had gemeld van een offensief in Oost-Pruisen en verder 'hevige gevechten' bij het Weichsel-offensief, het Engelse communiqué verstrekt over het Weichsel-offensief nauwkeurige gegevens: de Russen hebben vanuit Baranow en Sendomir over een breedte van 60 km en 40 km diep drie Duitse stellingen doorbroken, zijn langs Kielce getrokken en staan 60 km voor Krakau, hun aanval richt zich op Opper-Silezië. Ook had na een lange onderbreking Thomas Mann vanuit de Verenigde Staten via de radio gesproken – 'prachtig – ik vond het zo'n vertroosting!'³ Hij had willen wachten tot hij zeker was van zijn zaak, maar nu het Duitse offensief in het westen volkomen was mislukt en het nationaalsozialisme zonder enige twijfel nog maar een kort uitstel van executie gegeven was, wilde hij weer... ja wat? Dat kon ik Schwarz niet ontlokken, hij zei alleen voortdurend op een volkomen innige toon dat het zo'n ' vertroosting ' was geweest. Hij wilde helemaal niet van me aannemen dat Mann volkomen Arisch is en uit een oude patriciërsfamilie stamt, hij had hem altijd voor een Jood aangezien. Ik lichtte hem in – alleen de vrouw van Mann was een née Pringsheim.⁴ Toen ik vanochtend mijn nieuws als ochtendtroost aan mevrouw Stühler doorgaf, bleek zij dat allemaal al te weten. Het was haar ook bekend dat Mann vaak spreekt en als een voortreffelijk spreker wordt beschouwd – (dat is geheel nieuw voor mij!). Ze is in dat soort dingen veel zwijgza-

mer dan ik. Maar het nieuws bleek haar geen vreugde te bezorgen. Steeds weer dit: we zijn te vaak teleurgesteld, zij houden nooit op! De stemming beneden in de kelder was ongeveer hetzelfde. –

Gistermiddag was Lewinsky hier, en lange tijd ook Witkowsky, de niet kapot te krijgen moriturus. Lewinsky had opnieuw van Arische kant gehoord wat we nu al in gelijke bewoordingen van diverse mensen gehoord hebben en wat dus geen bedenkfel kan zijn: de Duitsers hebben in Polen afgrijpselijke moorden op Joden begaan. Een soldaat had verteld hoe kleine kinderen bij hun beentjes gepakt en met het hoofd tegen de muur geslingerd werden. Meteen daarop las Lewinsky met veel dramatisch pathos en diep verontwaardigd uit de DAZ voor welke cultuurvernietigende verwoestingen de laatste Engelse terreuraanval op Neurenberg had aangericht, hoeveel patriciershuizen, kerken enz. vernietigd waren. Ik vroeg hem of hij wist wie de synagoge in Neurenberg verwoest had en de Tower in Londen, of hij wist hoeveel fabrieken in Neurenberg er ten behoeve van de oorlog werkten. Ik zei hem dat ik woede in me op voelde komen als ik alleen al het woord ‘Duitse cultuur’ hoorde. – [...]

16 januari, dinsdagavond na achten

[...] Hoera, we leven! Dresden is voor de derde keer zwaar aangevallen. Het alarm kwam om 11:30 uur. Ik las rustig verder in de pijnlijke Pleyer.⁵ Om twaalf uur opnieuw de sirene, ik meende signaal ‘veilig’, maar ze loeide op volle kracht. Langzaam naar de nauwelijks bezette schuilkelder. Toen kwamen er an-

deren aan: radioberichten, een eskader in aantocht, op 50 km afstand, op 30 km. Ik stond met Werner Lang en Neumark vóór de schuilkelder. Ik vermoedde dat Eva bij Maxe was, de Berlijnse centrale keuken in de Walpurgisstraße, of bij Gertrud Schmidt in de Winckelmannstraße.⁶ We hoorden ze aankomen, een reeks ontploffingen, her en der inslagen, niet de dubbele knal van de luchtafweer. We gingen de schuilkelder in. Heel sterk gebrom van de vliegtuigen vlak boven ons, de luchtdruk deed de deur van de kelder trillen, het werd een paar keer even volledig donker, we wachtten in pijnlijke spanning. Toen gingen we weer voor bij de toegang staan. Rook in de lucht. Werner Lang liep via het huis het plein op en meldde: dichte rookwolken boven Friedrichstadt. We hoorden opnieuw gebrom, nieuwe inslagen. Dat ging zo meer dan een uur door tot aan het eerste signaal 'veilig'. Om kwart over een was ik weer hierboven, pas om halftwee kwam het definitieve signaal 'veilig'. Ik was niet erg zenuwachtig geweest, in ieder geval veel afgestompter dan de laatste keer. Over Eva maakte ik me geen zorgen. Lange tijd reed er geen tram, ze kwam pas tegen halfvijf thuis. Ze was opnieuw dichterbij het onheil geweest dan ik had gedacht. Want de Amerikanen hebben niet alleen Bahnhof Friedrichstadt, maar ook de sporen bij het centraal station, de Hohe Brücke en de Nossesner Brücke gebombardeerd en Eva heeft de eigenlijke aanval bij mevrouw Winde aan de Würzburger Straße, hoek Chemnitzer Straße, meegemaakt en de bommen heel dichtbij horen fluiten en inslaan. – [...]

Tweede alarm van 21:45 tot bijna 23 uur, waarvan een vol uur in de schuilkelder. We hadden laat gegeten en waren gelukkig nog niet naar bed. Een fonkelende sterrenhemel, maar gro-

te duisternis. Heel nare hartklachten. Je hoorde schieten, op grote afstand, maar wel aanhoudend en heftig, waarschijnlijk weer in Riesa en Großenhain, net als zondag. In de schuilkelder veelal grote neerslachtigheid, onverschilligheid jegens de Russische successen, pessimisme, angst. Eisenmann senior ontsteld, waarschuwde me toen ik over het Engelse bericht sprak. Overigens schijnen de Engelsen verklaard te hebben dat als Duitsland niet wil toegeven, zij ‘ernst’ zouden maken met hun luchtaanvallen... [...] Ik heb een poosje in het pikkedonker vóór de toegang van de schuilkelder gestaan. Ik hoorde dat Berger een paar anderen verderop vertelde wat er in een Duitse krant had gestaan ter karakterisering van de Zwitserse neutraliteit. Een Amerikaans eskader. De Zwitserse luchtafweer seint: ‘Jullie bevinden je boven Zwitsers grondgebied.’ Antwoord van de Amerikanen: ‘Weten we.’ – ‘Als jullie niet omkeren, moeten we schieten.’ – ‘Weten we.’ – De batterij schiet. Het eskader seint: ‘Jullie schieten veel te laag.’ De Zwitsers seinen terug: ‘Weten we.’ (17-11-45)

18 januari, donderdagochtend

Alles wordt verheimelijkt, bij alles ben je op geruchten, op mondelinge en oncontroleerbare mededelingen aangewezen. Vandaag staat vast dat Dresden ditmaal veel erger en op veel meer plaatsen getroffen is dan bij de vorige aanvallen. Thiemig & Möbius aan de Jagdweg, dicht bij de spoorlijn, is door bomscherven op de derde verdieping (waar ik karton gesneden heb) getroffen, het huis ertegenover is verwoest – 28 doden, een paar gewonden zijn naar Thilde overgebracht. Eisenmann